

مساجد و بناهای مذهبی ساخته شده در دوره زندیه^۱

چکیده

پس از نادرشاه و حکومت افشاریه، سلسله ای در ایران روی کار آمد که مؤسس آن مردی از طایفه زند، یعنی کریم خان زند بود و چون از طایفه «زند» بود، آن سلسله را «زندیه» نام نهادند. با حکومت خان زند (۱۲۰۹-۱۱۶۳ ه. ق / ۱۷۹۴-۱۷۴۹ م) بار دیگر سرزمین ایران از وحدت و امنیت سیاسی و اجتماعی ویژه ای برخوردار گردید. کریم خان اگرچه سالهای اول عمر سیاسی خود را صرف وحدت سیاسی ایران کرد و به سرعت اراضی شمال، شمال غربی و غرب ایران را زیر سلطه خود درآورد، ولی آنان را در قلمرو سنتی خود باقی گذارد. وحدت و امنیتی که کریم خان به ایران بخشید، امکان پیشرفت در امر اقتصادی و اجتماعی را برای مردم به همراه داشت. او شیراز را پایتخت زندیان قرار داد و در آبادانی آن بسیار کوشید. به دستور وی بناهای مذهبی، عام المنفعه، آرامگاهی و باغهای بسیاری ساخته شد. همچنین کریم خان ضمن پیروی از مذهب تشیع، سیاست مذهبی معتدلی را دنبال کرد و به پیروان ادیان و مذاهب دیگر نیز توجه نمود.

مقاله حاضر که بخشهایی از کتاب (جستاری در شهرسازی و معماری زندیه) می باشد، به بررسی معماری بناهای مذهبی سلسله زندیه می پردازد و در فصل نخست، معماری بناهای مذهبی شیراز از جمله مساجد این دوره و سپس، معماری مساجد ساخته شده در دیگر شهرهای ایران را مورد بررسی قرار می دهد.

۱. مهندس طاهره (سها) نصر، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز

مقدمه - دوره زندیه و بناهای مذهبی

ویلیام فرانکلین که ۹ سال پس از فوت کریم خان زند به شیراز سفر کرده است از فقدان کریم خان زند که موجب توقف عمران و آبادیهای او در شیراز و در کشور شده است افسوس می خورد و علاوه بر آن در همه یادداشت‌های سفر خود به ذکر اقدامات مفید کریم خان می پردازد، فصلی از کتاب خود را به ذکر اوصاف کریم خان و بیان تاریخ دوران او اختصاص داده است. او درباره صفات و خصائل کریم خان اینچنین می نویسد:

« کریم خان نسبت به اعتقادات مذهبی خویش، هرچه که بود تعصبی نشان نمی داد و در زمان او با پیروان کلیه مذاهب یکسان رفتار می شد. انسانی مؤمن به اصول مذهبی و پرهیزکار بود. او همان طور که قبلاً گفته شد در جوار کاخ خود مسجد باشکوهی بنا ساخت و برای خدام آن ماهیانه ای کافی تعیین کرد. همچنین در دوران سلطنت خویش، وجوه فراوانی را صرف امور خیریه کرد، که در نتیجه به عنوان یک پادشاه مذهبی شهرت یافت. »

معماری این دوران، که به نام شیوه شیراز صاحب نام است، ساخت بناهای مذهبی را نیز به همراه داشته است.

در این دوره از تعصبات حکومتگران صفوی کاسته و تساهل بیشتری در مقابل با آداب و تشریفات مذهبی معمول گردید، لهذا از میزان ساخت حسینیه ها و سقاخانه های دولتی کاسته شد.

طرح های مساجد صرفاً شبستانی بدون گنبد خانه که از خصوصیات غالب در معماری گذشته شیراز بود معمول گردید، در ساخت شبستان ها از ستون های باریک حجاری شده حتی در غیر از مساجد و بناهای مذهبی استفاده های مکرر به عمل آمد، مساجد در این دوره غالباً فاقد مناره یا حتی الامکان مناره های بلند می باشند و کاشی کاری در مساجد و ابنیه مذهبی در حداقل خود عمدتاً در لچکی ها و کتیبه با زمینه سفید شیری و آبی کمرنگ به کار رفته است.

فصل اول - مساجد و بناهای مذهبی ساخته شده در شهر شیراز

مبحث اول - مسجد وکیل

در منابع مختلف، از جمله مرآت البلدان و آثار العجم، مسجد وکیل جزو ابنیه دوره کریم خانی معرفی شده و فارسنامه ناصری، شرح کاملی از چگونگی ساخت آن در این دوره آمده است. با این همه، وجود محرابی صفوی در شبستان مسجد موجب اظهار نظرهای متفاوت شده است. در تاریخ بافت قدیمی شیراز آمده که در همین حوالی، مسجدی قدیمی وجود داشته است که تذکره نویسان آن را مسجد جنازه نامیده اند. احتمالاً در دوره صفویان، به جای آن، مسجد بزرگتری بنا شده و سپس کریم خان زند، هم زمان با احداث بازار و میدان، این مسجد را احیا کرده و از آن پس، مسجد وکیل خوانده شده است. مؤلف این کتاب افزوده است که در تصویر شیراز، در ضمیمه سفرنامه شاردن، مسجدی تقریباً در موقعیت جغرافیایی مسجد وکیل با سردر و گلدسته های بلند به چشم می خورد که ممکن است مؤید این احتمال باشد. در کتاب راهنمای آثار تاریخی شیراز، آمده است که گویا کتیبه محراب را از مسجد یا مکانی دیگر، بدون توجه به تاریخ آن، به این مسجد آورده اند؛ یا این که پیش از احداث مسجد وکیل در این مکان مسجد کوچکی

از دوره صفویان وجود داشته که این اثر کوچک از آن باقی مانده است. در کتاب اقلیم پارس آمده است که هم زمان با تعمیر ایوان بزرگ مقابل شبستان، در تاریخ ۱۲۴۴، این محراب نیز مرمت شده و تاریخ آن اشتباهاً ۱۰۴۴ ذکر شده است. این بنا در نزدیکی باغ و عمارت موزه پارسه و مغرب بازار و کیل واقع گردیده و یکی از زیباترین و مستحکم ترین مساجدی است که بعد از دوره صفوی در ایران ساخته شده و از نظر ویژگی های معماری و خاصه هنر حجاری که در ساختمان مسجد به کار رفته، در خور توجه و مطالعه است. ساخت این مسجد به همراه دیگر بناهای مجموعه و کیل - بازار، حمام، آب انبار - به فرمان کریم خان زند آغاز شد و در سال ۱۱۸۷ هـ.ق به اتمام رسید و در دوره های بعد به علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده بود، تعمیر و مرمت و تجدید تزیینات گردید؛ به طوری که عمده تزیینات کاشیکاری آن در حال حاضر مربوط به دوره فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه است. در دوره اخیر نیز تعمیراتی ضروری در بنای مسجد صورت گرفته است. بنای مسجد در مساحتی حدود ۱۱ هزارمتر مربع ساخته شده و مشتمل بر بخش های ذیل است: سردر مجلل، صحن، ایوان های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری.

ورودی اصلی مسجد در سمت شمال و از طریق سردر مجلل و بزرگی به ارتفاع ۲۰ متر و عرض ۱۴ متر است که با تزیینات کاشیکاری و مقرنس بندی زیر طاق و طاقنماهای اطراف و ازاره سنگی نماسازی و تزیین شده است. در ورودی، دو لنگه است و از قطعات چوب بسیار ضخیم - هر لنگه به عرض و طول ۳×۸ متر - ساخته شده است. بعد از ورودی، دالانی قرار گرفته که از طریق آن به وسیله دو راهرو به صحن می توان رسید. دیواره های دالان با کاشی هفت رنگ، و سقف آن با کاشی معرق با نقوش گل و بوته و خطوط اسلیمی پوشش یافته است. صحن مسجد، مربع و به طول و عرض ۶۰ متر، در میان دارای حوضی زیبا به طول و عرض ۴۰×۵ متر است. این حوض با استفاده از قطعات بزرگ سنگ ساخته شده است. صحن مسجد با قطعات سنگی فرش شده است. در اضلاع جنوبی و شمالی صحن، در وسط، ایوانی بنوگ و در اطراف آنها هشت طاق - در هر طرف ایوان، چهار طاق - ساخته شده است. در اضلاع شرقی و غربی صحن، در هر سمت، ۱۱ دهانه طاق و در پشت آنها، رواقی به عرض ۵ متر ساخته شده است. سطوح ایوان ها و طاق ها با کاشی های معرق و خشتی مزین شده و ازاره های آنها به ارتفاع ۱/۵ متر با سنگ پوشش یافته است و روی آنها حجاری های زیبایی دارد.

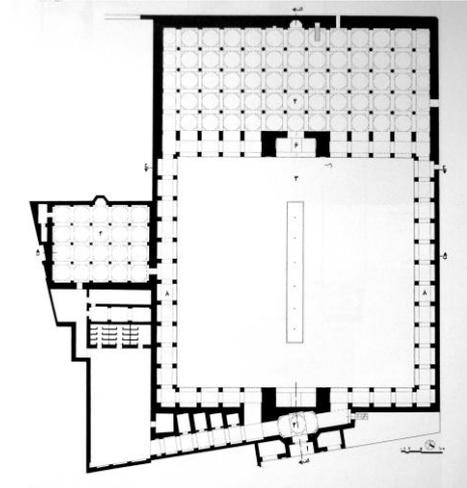
ایوان شمالی صحن که به طاق مروارید شهرت دارد، ۱۲ متر عرض، ۴ متر عمق و ۲۰ متر ارتفاع دارد و بر بالای آن، دو گلدسته ساخته شده است. ازاره ایوان با سنگ های حجاری شده و منقوش پوشش یافته و بالاتر از آن، با کاشی های هفت رنگی با نقوش گل و بوته، اسلیمی و ترنج تزیین شده است. در اضلاع ایوان، درگاه هایی به سمت رواق و دالان ورودی وجود دارد. این ایوان دارای دو کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی روی کاشی خشتی است. کتیبه اول در زیر طاق رومی ایوان، متضمن آیات قرآنی و عبارت ذیل است که به خط نستعلیق در پایان کتیبه نوشته شده است: « الحمد لله الذی شرفنی بکتابه من کتیبه هذا البیت الجامع و انا المذنب عبدالعلی یزدی اشرف محمودی ». کتیبه دوم بر بالای اضلاع ایوان دورادور گردیده و متضمن نام فتحعلی شاه، نام خطاط - میرزا حسین بن محمد شریف حکاک - و

تاریخ ۱۲۴۳ هجری است. ایوان جنوبی قرینه ایوان شمالی است و در ازاره با سنگ های حجاری شده با نقوش زیبا و در دیواره ها با کاشی هفت رنگ تزیین شده است. روی جرزهای ایوان، مجالس چندی با کاشی های هفت رنگ کار شده و طرفین آنها را با کاشیکاری معرق زینت داده اند. در این ایوان نیز دو کتیبه مربوط به دوره فتحعلی شاه به تاریخ های ۱۲۴۳ و ۱۲۴۴ هجری نصب شده است.

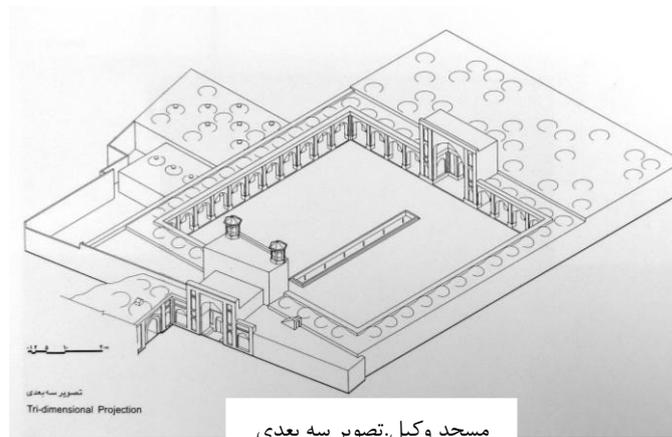
در پشت سر این ایوان، شبستان بزرگ و بسیار زیبایی به ابعاد ۷۵×۳۶ متر (در بعضی منابع، ۱۰۰×۵۰ متر ذکر شده) واقع شده که پوشش چشمه طاق آن بر روی ۴۸ ستون یکپارچه سنگی قرار گرفته است. ستون ها به صورت ۴ ردیف ۱۲ تایی قرار گرفته اند. ارتفاع ستون ها، ۵ متر و قطر آنها ۸۰ سانتی متر است که به طرز بسیار جالبی با پایه و سر ستون تزیینی و ساقه مارپیچ بصورت یکپارچه تراشیده و حجاری شده اند. کف شبستان با تخته سنگ های مسطح فرش شده و ازاره های آن به ارتفاع $۱/۵$ متر با سنگ پوشش یافته است. سطوح پوشش طاق و گنبد بنا آجری است؛ به غیر از دهانه مرکزی که از ورودی آغاز و به محراب ختم می شود و سقف آن با کاشی های معرق به زیبایی مزین شده است. محراب بنا در انتهای این دهانه واقع گردیده و دارای ازاره سنگی و سطوح کاشیکاری و مقرنس کاری است. دورتادور محراب، کتیبه ای قرآنی به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، مورخ ۱۰۴۴ هـ ق است. در خصوص این تاریخ که با تاریخ ساخت مسجد مطابقت ندارد، نظریات مختلفی اظهار شده است: از آنجا که کاشیکاری محراب تعمیر شده، احتمالاً عدد ۲ آن که جایگزین عدد صدگان می شود، افتاده است؛ دیگر اینکه محراب مربوط به بنای مسجدی از دوره صفویه است که قبلاً در این مکان وجود داشته یا اینکه مربوط به بنای دیگری بوده که به این مکان منتقل شده است. در اضلاع شرقی و غربی بنا، رواقی به عرض ۵ متر قرار گرفته که هر کدام، ۱۱ دهنه طاق رو به سوی صحن دارند. جرزهای این طاق ها با کاشی معرق، و لچکی های آنها با کاشی خشتی پوشش یافته است. در پشت رواق شرقی، شبستان کوچک یا شبستان شرقی مسجد به ابعاد ۲۵×۲۰ متر واقع شده که پوشش چشمه طاق آن بر روی ۱۲ ستون سنگی ساده و یکپارچه، هر کدام به ارتفاع ۵ متر، قرار گرفته است. ازاره شبستان به ارتفاع $۱/۵$ متر با سنگ های صدف و ساده پوشیده شده و بقیه سطوح، آجری و فاقد تزیینات است. در شمال شرقی مسجد، حیاط کوچکی به ابعاد ۳۵×۲۰ متر و در وسط آن، حوضی به طول و عرض ۱۲×۷ متر واقع است که از طریق دالان بدان می رسد و خود در جداگانه ای نیز دارد. این بنا به شماره ۱۸۲ به ثبت تاریخی رسیده است.

مسجد وکیل. ایوان جنوبی

مسجد وکیل. پلان

مسجد وکیل. تصویر سه بعدی

مبحث دوم - مسجد جامع میرزا کریم صراف

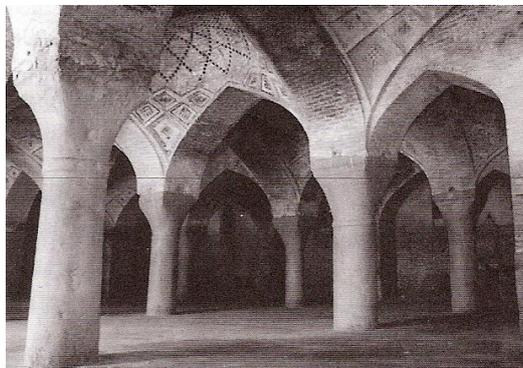
از مساجد دوره زندیه در شیراز است که در محله اسحاق بیگ، خیابان لطفعلی خان زند در پشت مسجد نصیرالملک واقع شده است. این بنا که در گذشته که به مسجد آصف نیز مشهور بود، در دوره قاجاریه مورد مرمت قرار گرفته است.

این مسجد دارای دو در در ضلع غربی و جنوب غربی می باشد. هم چنین دارای دو شبستان است که یکی در ضلع شرقی و دیگری در ضلع شمالی واقع شده است.

شبستان ضلع شرقی کوچک تر بوده و دارای چهار ستون سنگی یکپارچه و سقف گنبدی آجرکاری شده است. هم چنین دارای چهارطاق ایوانی با لچکی های آجری و دو اتاق تو در تو می باشد.

شبستان ضلع شمالی بزرگ تر بوده و در برگیرنده ۹ ستون سنگی یکپارچه با طاق های گنبدی آجری کاری شده است که در جلو آن ایوانی با سه دهانه هلالی و لچکی آجری واقع است.

ضلع جنوبی بنا در برگیرنده سه ردیف اتاق با سقف هلالی و یک هشتی است که در ورودی مسجد به آن باز می شود و ضلع غربی بنا نیز دربر گیرنده چهار ردیف اتاق و راهروی کوچکی است . این بنا به شماره ۳/۱۰۸۰ به ثبت تاریخی رسیده است.

مسجد میرزا کریم صراف

مبحث سوم - مسجد قدس

از مساجد دوران زندیه در شیراز است که در اوّل خیابان بین الحرمین جنب حرم احمد بن موسی (ع) (شاهچراغ) واقع شده است. پلان این مسجد به صورت مربع ساخته شده و مصالح به کار رفته در ساختمان شامل سنگ، آجر و ملات گچ و گل می باشد. سردر ورودی این بنا که پیش از این بازسازی شده، به صورت آجرچینی و به شکل تقریباً ساده ساخته شده است. در سمت راست در ورودی آیه « یدالله فوق ایدیهم » و در سمت چپ ورودی آیه « انا فتحنا لک فتحاً مبیناً » با خط ثلث نوشته است. پس از ورودی یک هشتی وجود دارد که توسط یک دالان باریک به حیاط مسجد راه می یابد. در ضلع شمالی و جنوبی مسجد به ترتیب ۷ طاق نما وجود دارد. داخل حیاط یک سکو به ارتفاع ۵۰ سانتی متر و به شکل L در امتداد و چسبیده به ضلع شمالی و شرقی دیده می شود. همچنین در مرکز حیاط یک حوض قدیمی وجود دارد. محراب مسجد در جبهه جنوبی قرار گرفته است. بر فراز ورودی مصلاهی اصلی یک کتیبه مربوط به دوره قاجاریه وجود دارد. داخل مصلاً به ترتیب ستون سنگی ماریچ وجود دارد که از شرق به غرب امتداد داشته و در مرکز ساخته شده اند. در چهار طرف هر ستون به سمت بالا یک طاق ضربی ساخته شده که در نهایت تشکیل یک چهارطاقی را می دهد. در محراب بنا آیه « تغییر قبله » نوشته شده است.

در دو طرف محراب به ترتیب ۶ طاق نمای بسته وجود دارد که بر فراز هر کدام یک پنجره جهت نورگیر و تهویه قرار گرفته است. در مصلاهی شمالی و غربی نیز فضاهایی برای نمازگزاران ساخته شده است.

درها و پنجره های ضلع جنوبی مسجد از چوب ساخته شده اند . سطح بیرونی مصلا به وسیله گچ پوشیده شده و در برخی از جاهای مسجد این لایه گچ در حال ریزش است. عنصر معماری آبچک نیز در ساختمان این بنا دیده می شود. در این مسجد از چوب به عنوان کلاف کشی جهت استحکام بنا در مسیر ارتباط ستون ها با یکدیگر استفاده شده است. تزیینات این مسجد در بر گیرنده مواردی است همچون : در سردر ورودی بنا از ۴ کاشی گل دار در سمت راست و ۴ کاشی گل دار در سمت چپ به شکل قرینه استفاده شده است . از کاشی معرق هم در سردر ورودی و هم در سقف

بنای هشتی به صورت محدود و به اشکال هندسی استفاده شده است. در دو ضلع شمالی و شرقی بنا، بر روی طاق نماها از کاشی با طرح گل و بوته استفاده شده است. در ضلع جنوبی بنا در روی طاق نماها از کاشی معرق به شکل لوزی و به رنگ های زرد و فیروزه ای و سیاه استفاده شده است. ضلع غربی بنا هیچ گونه تزییناتی ندارد. در محراب مسجد نیز از تزیینات کاشی استفاده شده و تاریخ سال ۱۳۵۰ بر روی آن نوشته شده که احتمالاً مربوط به تعمیرات بعدی بنا می باشد. همچنین در محراب مسجد کاشی هایی دیده می شود که نام پنج تن بر روی آنها نگاشته شده است. در این بنا مختصر تعمیراتی در دوره قاجار و پهلوی انجام شده است. بیشترین تعمیرات شامل تعویض کف حیاط به موزاییک، سفید کاری مصلاهی شمالی، آجر چینی در سردر و کاشی کاری در محراب بنا می باشد. این بنا در تاریخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۳ با شماره ۴۷۲۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

مساجد ساخته شده در دیگر شهرهای ایران

مبحث اول - مسجد بازار ساوه

این بنا در بازار ساوه واقع گردیده و از آثار اواخر دوره صفوی و اوایل دوره زندیه محسوب می شود. بنای مسجد مشتمل بر شبستان و طبقه فوقانی است. پوشش طاق چشمه شبستان بر روی چهار ستون استوار شده است. مصالح اصلی بنا، آجر، گل آهک و گچ است. این بنا به شماره ۱۱۸۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

مبحث دوم - مسجد جامع دلگشا بندرعباس

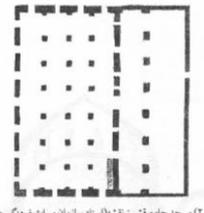
این بنا در محله دلگشا در کنار خیابان ساحلی بندرعباس واقع گردیده و ظاهراً بنای قدیمی آن در سال ۱۱۷۵ هـ ق توسط زین العابدین ابوالقاسم اوزی بنا شده و در حدود سال ۱۳۵۴ هـ ش، به غیر از بخشی از شبستان آن، کاملاً تجدید شده و گسترش یافته است. بنای قدیمی مسجد، مشتمل بر شبستان ستوندار با ۱۲ ستون درمیانه و ایوان های ستون داری در سه جبهه غربی، جنوبی و شرقی بوده است. از این بنا اکنون بخش ستونداری در میانه شبستان جدید باقی مانده که تنها قسمت درخور توجه و مطالعه بنا است. این بخش از شبستان دارای ۱۲ ستون با ساقه ای استوانه ای و پایه ای مکعب است که ستون ها در بالا توسط قوس های جناغی به همدیگر اتصال یافته و زمینه را برای برپاداشتن پوشش مسطح تیرپوش فراهم ساخته اند. ساقه و پایه ستون ها در تعمیرات اخیر با قطعات سنگ نما پوشش یافته است. سرستون ها و بخش فوقانی آنها دارای تزیینات گچی است. بخش های جدید بنا، خاص نمای بیرونی آن، فاقد اصالت تاریخی و هنری است. این بنا به شماره ۳/۱۵۹۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

مبحث سوم - مسجد جامع قشم

این بنا در محله مسینی های و نزدیکی قلعه سنگی قشم واقع گردیده و از آثار اواخر دوره زندیه - ۱۲۱۲ هـ ق - است که به گفته معمرین محل توسط صوغیه، از حکام ایرانی و از خاندان بنی معین، بنا گردیده است. بنای مسجد به ابعاد ۲۷×۱۵ متر مشتمل بر شبستان و ایوان ستوندار و صحن است. ایوان مسجد به ابعاد ۲۵×۴/۵ متر در جبهه شرقی با ۷ دهانه طاقما با قوس جناغی و مصالح سنگ و ملات گل و آهک بنا گردیده است. درگاه ورودی به شبستان به عرض ۲۱۰ سانتی متر است و در طرفین آن، درگاه های کوچکتری تعبیه شده است. بر بالای این درگاه ها، دریچه ای مشبک

ساخته اند. بر روی تیغه ها و چارچوب درها، کنده کاری های زیبایی صورت گرفته است. بر روی پیشانی درگاه بزرگ، کتیبه ای به خط نسخ مورخ ۱۲۱۲ هـ ق حک شده است. شبستان مسجد به ابعاد ۲۵×۱۳ متر دارای سه ردیف ستون ۶ تایی است. مصالح ستون ها نیز از سنگ و ملات گچ و آهک است. بر روی هر ردیف از این ستون ها، طاق هایی با فوق جناغی ساخته شده و سپس سقف تیرپوش بر روی آنها و دیوارهای کناری قرار گرفته است. پایه ستون ها به ابعاد ۱×۱ متر و ساقه ستون ها استوانه ای به قطر ۴۵ سانتی متر است. در اضلاع شمالی و جنوبی مسجد، نیم ستون های دیگری تعبیه شده که با طاق ها بر روی آنها قرار گرفته است. بر روی اندود گچی ستون ها، اقلام متعدد و زیبایی از قبیل ثلث، نسخ، شکسته، تعلیق و نستعلیق با تاریخ های مختلف نگاشته شده که قدیمی ترین آنها، مقارن سال های اولیه ایجاد بنای مسجد است.

در یکی از زوایای شبستان، پلکانی جهت دسترسی به پشت بام ساخته شده است. در ضلع غربی شبستان نیز محرابی تزیینات گچبری تعبیه شده است. ساقه ستون های طرفین محراب، به جای طرح استوانه ای به صورت ۸ ضلعی درآمده است. در اضلاع دیگر شبستان، درگاه های متعددی تعبیه شده است.

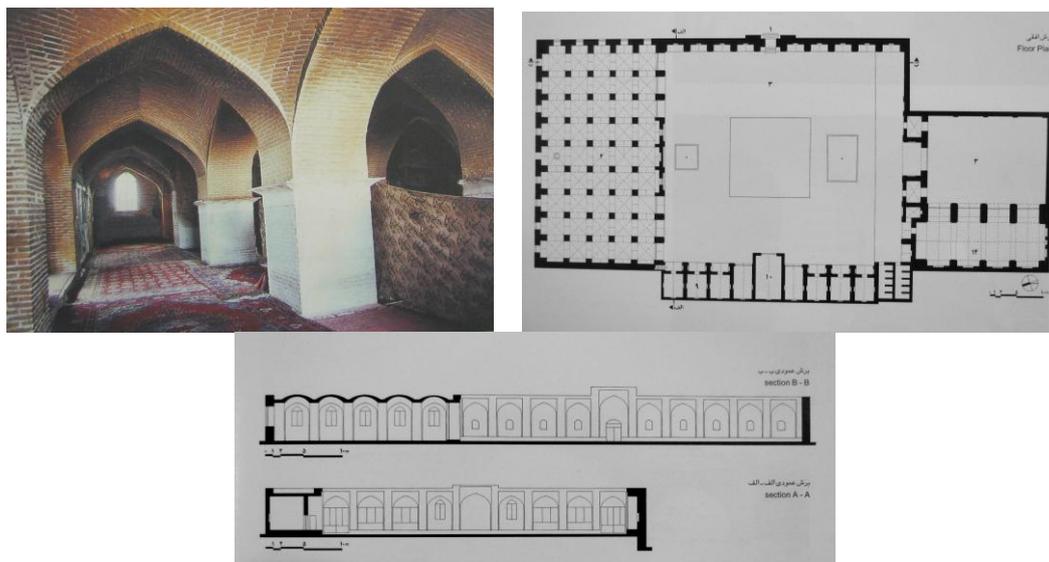
مسجد جامع قشم. پلان

بحث چهارم - مسجد جامع کرمانشاه

این بنا در کنار خیابان مدرس، نرسیده به خیابان نواب واقع گردیده و از آثار قابل توجه اواخر دوره زندیه است و با توجه به کتیبه سردر آن که تاریخ ساخت بنا را ۱۱۹۶ هـ ق قید می کند، احداث آن مصادف با حکومت علی مراد خان زند بوده است و توسط حاج علی خان زنگنه، از نوادگان شیخ علی خان معروف و حاکم کرمانشاه، ظاهراً به جای مسجد قدیمی تری بنا گردیده است. سید عبداللطیف جزایری که قبل از سال ۱۱۹۵ هـ ق در کرمانشاه بود، از بنای قدیمی آن یاد می کند. بنای مذکور ظاهراً متشکل از مسجد، مدرسه و حسینیه بوده که در دوره های اخیر، بخش وسیعی از آن دستخوش تغییرات و ویرانی گردیده است. همچنین در دوره قاجار، در بخش جنوبی مسجد، از سوی امیر نظام زنگنه، بنای مشهور به مسجد امیری بنا گردیده بود که در بمباران سال ۱۳۵۹ هـ ش ویران گردید و امروزه با بناهای جدید جایگزین شده است.

آنچه از بنای قدیمی مسجد باقی مانده، بخشی از شبستان ستوندار و هشتی ورودی است. شبستان مذکور در گذشته به چهل ستون معروف بوده که بخشی از آن در خیابان کشی های اخیر از بین رفته است. شبستان کنونی، مربعی به ارتفاع تقریبی ۷ متر است که پوشش طاق و گنبد آن در وسط بر روی ۱۶ ستون در ۴ ردیف ستون ۴ تایی قرار گرفته است. ستون ها چهار گوش و ابعاد هر کدام ۱×۱ متر است. بر روی این ستون ها و دیوارهای کناری، تعداد ۲۵ پوشش گنبدی

از نوع چهاربخشی استوار شده است. کلیه سطوح داخلی شبستان به غیر از محراب که مختصر تزئینی دارد، فاقد تزئین خاصی است. محراب بنا در زاویه جنوب شرقی واقع گردیده و روبه روی آن در ضلع شمالی، ورودی شبستان تعبیه شده است. در گوشه جنوب غربی بنا، پلکانی برای دسترسی به بالاخانه ای که گویا زمانی قسمتی از مدرسه بوده، ساخته شده است. در اولین دهنه سمت راست ورودی، سه کتیبه متضمن تاریخ ۱۲۰۰ هـ ق و مطالبی مربوط به خرید و فروش و موقوفات مسجد نصب شده است.

مسجد جامع کرمانشاه

نتیجه گیری

کریم خان خود و کیل الرعایا نامید و عملاً برای گسترش مرزهای حکومتش تلاش نکرد و ایجاد آرامش در مرزها را در اولویت قرار داد. لذا بر خلاف صفویان، ابنیه عظیم، میادین با مقیاس فوق انسانی و کاشیکاری و تزئینات شگفت انگیز نقشی در شکل گیری معماری زندیه نداشتند و در این دوره از ابعاد بناها کاسته شد. در این دوره با غلبه آجر به زمینه تزئینات خارجی، سادگی نسبی در تزئینات مطرح است. حضور مجدد سنگ، بعنوان یک عنصر تعیین کننده و نقش برجسته قابل توجه است. همچنین باید کاشیکاری هفت رنگ شیراز را نیز در تزئینات عنصری مهم دانست. این عنصر دارای رنگ بندی متفاوتی است که در آن سفید، زرد، سبز چمنی و صورتی غلبه دارند.

نظام مذهبی و اجتماعی، حاکمیت تشیع همراه با تساهل بیشتر را گویاست. در معماری نیز توجه به معماری درون شهری (عناصر مهم شهری) همچون مسجد بسیار است. هر چند طرح ها و پلان ها ساده هستند (و غالباً مربع، مستطیل یا هندسی شکسته اند) اما استفاده از نقاشی، گچبری، حجاری، شیشه های رنگی در تزئینات داخلی بنا دیده می شود. از نظر اجرایی نیز در بناها انواع پوشش ها شامل طاق و تویزه، کاربندی، تخت، گنبد، کلمبوهای دو پوسته و... دیده می شود و نیز ستون های سنگی حجاری شده در سازه شبستان های مساجد استفاده شده است.

منابع و مأخذ

۱. اردلان، نادر، ۱۳۸۰، حس وحدت- سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک.
۲. افسر، کرامت اله، ۱۳۷۴، تاریخ بافت قدیمی شیراز، چاپ دوم، نشر قطره و انجمن مفاخر فرهنگی.
۳. پیرنیا، کریم، ۱۳۷۴، معماری اسلامی ایران، تدوین دکتر غلامحسین معاریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
۴. پیرنیا، کریم، ۱۳۸۰، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین دکتر غلامحسین معاریان، نشر پژوهنده-معمار.
۵. رسولی، هوشنگ، ۱۳۸۳، تاریخچه و شیوه های معماری در ایران، نشر پشتون.
۶. سامی، علی، ۱۳۴۷، شیراز، چاپخانه موسوی.
۷. فرانکلین، ویلیام، ۱۳۵۸، مشاهدات سفر از بنگال به ایران در سالهای ۱۷۸۶-۱۷۸۷ میلادی، ترجمه محسن جاویدان، مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.
۸. فرصت شیرازی، محمدنصیر، ۱۳۷۷، آثار عجم، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر.
۹. کمالی سروستانی، کورش، ۱۳۸۴، دانشنامه آثار تاریخی فارس، مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس و سازمان میراث فرهنگی.
۱۰. کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۴، پایتختهای ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
۱۱. کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۹، معماری ایرانی در دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها.
۱۲. مرکز اسناد تحقیقات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳، گنجنامه ماه - مساجد، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
۱۳. نصر، طاهره، ۱۳۸۶، از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید شیراز.
۱۴. نصر، طاهره، ۱۳۸۷، جستاری در شهرسازی و معماری زندیه، انتشارات نوید شیراز.
۱۵. نصر، طاهره، ۱۳۸۷، «نگاهی به تحولات شهرسازی شیراز در دوره زندیه»، کنگره بزرگ زندیه، دانشگاه شیراز.
- ورهرام، غلامرضا، ۱۳۸۵، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، انتشارات معین.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد